

Penultimate version / Szerzői végleges változat. Deposited to the repository of the Hungarian Academy of Sciences (real.mtak.hu) in order to comply with the Open Access regulation of the author's institution, in accordance with the editor's permission.

© Peter Andras Varga, 2016. All Rights Reserved. Reprinting or posting to other websites is not allowed without prior written permission. Scientific use only!

Új adalékok a korai fenomenológia és a magyar filozófia kapcsolattörténetéhez (Pauler Ákos, Alexander Bernát, Révész Géza és Enyvvári Jenő vonatkozásában).

*Varga Péter András**

1. Bevezető és problémafelvetés: Pauler Ákos találkozása Franz Brentano-val a történetírás tükrében

„[A] mester és a tanítvány viszonya teremti meg a filozófiai iskolákat. Egészen bizonyos tehát, hogy Paulerre is ilyen személyes élmény volt döntő jelentőségű[,] s ezt én a Franz Brentanóval való találkozásban látom. [...] Pauler a kilencszázas évek második felében, úgy látszik, 1907-1908 táján találkozott vele személyesen, s ez a találkozás igen mély nyomokat hagyott benne.” (Halasy-Nagy 1933. 13–14) Aligha lehetne Halasy-Nagy József 1933-ban papírra vetett szavainál jobban példázni a filozófiatörténet-írás a világháború előtti és mai módszertani normái között meghúzódó különbséget. A teleologikus doxografikus alakzatokból történeti tényekre irányuló következtetések egyik problémája csak, hogy semmi garanciát nem kapunk utóbbiak helyességére, ámde ezúttal joggal élhetünk gyanúperrel az »úgy látszik« modalitású tények igazságértékét illetően. Már Somos Róbert rámutatott kitűnő munkáiban arra,¹ hogy Halasy-Nagy Pauler-nekrológiájában filozófiatörténeti valóság és értelmezői fikció keveredik: Egyrészt Pauler már 1905-ben dokumentáltan ismeri Brentano egyes filozófiai műveit,² azaz, ha valóban egy ilyen személyes

* Posztdoktori kutató (tudományos munkatárs), MTA BTK Filozófiai Intézet (Országház u. 30, Budapest, E-mail: varga.peter@btk.mta.hu). Kutatásomat az OTKA PD105101 számú, „A fenomenológia keletkezése” című kutatási programja támogatta. A külföldi kézirat kutatás egy részére 2012-ben a *Collegium Hungaricum* ösztöndíj keretében került sor.

A bevett biográfiai lexikonokban fellelhető adatok forrását külön nem tüntettem fel. Amennyiben külön nem jelölöm, minden idézet jelen szerző fordítása. Minden levéltári anyag transzkripcióját jelen szerző végezte. Az eredeti német szövegrészeket változatlan helyesírással közlöm.

1 Lásd Somos 1999a. kül. 6–7, 1999b. 51–54.

2 Pauler 1905. 25, 2. lj.. Érdemes hozzátenni, hogy Pauler nem a tudat filozófiájának kontextusában, hanem Arisztotelész metafizikája kapcsán hivatkozik Brentano-ra, ráadásul Brentano az érett korszakát megelőző habilitációs értekezésére (Brentano 1862.).

találkozásnak kellett megelőzni Pauler érdeklődését Brentano iránt, arra a Halasy-Nagy által feltételezettnél korábban kerülhetett sor. Azonban Pauler naplójeljegyzéseiből tudjuk, hogy először 1910 márciusában találkozott Brentano-val, azaz első Brentano-olvasmányélménye megelőzte a „mester-tanítvány viszony” bármilyen lehetőségét. Ráadásul, írja Somos, a beszélgetések „tartalma nem rekonstruálható” (Somos 1999a. 7, 17. lj.). Pauler ugyan a Brentano-ról írott nekrológjában azt írja, „saját vallomása szerint Bolzano művei gyakoroltak reá [Brentano-ra] hatást” (Pauler 1918. 74), amit Somos „az 1910-es személyes találkozás körülményeire” vonatkoztat,³ azonban – tekintve Brentano kifejezetten ellenséges viszonyulását Bolzano iránt 1910 körül⁴ – ez legfeljebb *wishful listening* lehetett Pauler részéről. A nekrológban Pauler egyébként rögvest hozzá is teszi: „aminek nyomait azonban nem annyira saját dolgozataiban, mint inkább tanítványai, különösen Husserl gondolatvilágában találjuk meg” (Pauler 1918. 74). Érdemes ehhez a kérdéshez hozzátennünk, hogy Pauler recenzensi tevékenységének részeként már jóval 1905-öt megelőzően kellett közvetett módon találkozjon Brentano érdemi munkásságával.⁵

3 Somos 1999a. 10, 1999b. 54. Ez a kérdésfelvetés még nem jelenik meg a szerző egy korábbi tanulmányában: Somos 1995. Hasonlóan nem foglalkozik a hatásbefogadás történeti aspektusával Áron 1994..

4 Brentano 1909. június 1-jén ezt írta Hugo Bergmann-nak, kevés hűséges(nek hitt) tanítványa egyikének: „Ami Bolzano-t illeti, amikor [1874-ben] Ausztriába érkeztem, dicserően mutattam rá mint aki majdnem elfelejtett volt. Célom az volt, hogy Ausztria ifjúságát ne csak a filozófiai tanulmányozására sarkalljam, hanem buzdítsam arra is. Az, amit addig Ausztriában [a filozófia terén] végeztek, nem volt túl sok. [...] Csak Bolzano mutatkozott mint egy bizonyos tekintetben kitűnő jelenség. [...] Az, hogy ilyen körülmények között ráirányítottam a figyelmet Bolzano-ra, semmiképpen sem azért történt, amint Ön az elmondottakból láthatja, hogy a fiataloknak Bolzano-t ajánljam tanárként és vezérként [*als Lehrer und Führer*]. Amit tőle, azt, mondhatom, tőlem jobban tudták tanulni. Azonban Ön megérti, miért nem találtam alkalmat belebocsátkozni Bolzano gyengéinek kritikájába. Erre fel most az történt, hogy Meinong és Twardowski, csakúgy mint Husserl és Kerry [...] elmélyedtek Bolzano tanulmányozásában. A visszásságát mint olyant nem tudták kellőképpen felismerni. [...] De a felelősséget a sok furcsa és abszurd dologért, amire mind Meinong, mind Husserl jutott Bolzano figyelembevételével, teljességgel elháríthatom.” (Brentano 1946. 125–126.) Bolzano a Brentano-tanítványi kör általi recepciójának komplexitását illetően lásd: Varga 2013. kül. 111 skk., 2015a..

5 A Richard Avenarius által alapított és a pozitivizmushoz közelálló neokantiánusok, így Alois Riehl által támogatott *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie* – amelynek szerzői közé tartozott egyébként Edmund Husserl is, aki ott jelentette meg műveiről készített szerzői önrecenzióit – 1897-es évfolyamáról írott recenziójában Pauler (1898. 294) foglalkozott a kevésbé ismert – hacsak nem Lenin *Materializmus és empiriokriticismus*-ából – svájci filozófus, az Avenarius-tanítvány Rudolf Willy (1855-1918; munkásságát illetően lásd: Eisler 1912. 818) részletes Brentano-kritikájával (Willy 1897.) Pauler egy későbbi recenziója (Pauler 1904. 616) mutatja, hogy már 1904-ben közvetett módon találkoznia kellett Brentano sajátos filozófiatörténet-elméletével is a prágai hebraista és orientalista Isidor Pollak (1874-1922; az azonosításhoz lásd: Herlitz – Kirschner (szerk.) 1930. 1039; a további életrajzi adatokhoz lásd: Wininger 1931. 62) a középkori zsidó és arab filozófia történetével foglalkozó

Ezen diszkrepanciák feltárásában már megmutatkozik a Somos kitűnő munkái által egyébként is példázott modern filozófiatörténeti kutatás sajátossága a filozófiatörténet-írás korábbi korszakaira jellemző hozzáállással szemben, amely nem tesz különbséget teleologikus értelmezői konstrukciók és az evidenciaalapú történeti, illetve értelmezői tudományos állítások között,⁶ azonban ezen módszertani különbség kibontását folytathatjuk a mai filozófiatörténet-írás másik sajátosságának, a forrásbővítés szándékának illusztrálásával: 1913. október 22-én Franz Brentano ezt írta egy levelében magyar levelezőpartnerének kérdésére: „Emlékszem arra, hogy Pauler professzort megismertem a firenzei társaságban. Nagy érdeklődést mutatott a speciális doktrínáim iránt és tájékozottnak látszott az iskolámat illetően. A pozsonyi viszonyokról is mesélt.”⁷ Ezen levélrészlet közvetlen tanulsága az, hogy Pauler tájékozottsága a Brentano-iskolát illetően egy jelentős történeti aktor, maga Brentano retrospektív értékelése szerint megelőzte a személyes találkozást. A Brentano-Pauler mester-tanítvány sémának mint doxográfiai magyarázóelvnek adott kegyelemdőfésnél azonban sokkal érdekesebb lehet számunkra az, amit a kérdés ténye maga példáz: nevezetesen a közvetlen kapcsolatok lehetősége a korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófia között, melyek nem pusztán olvasmányélményeken, hanem intenzív személyes interakciókon alapulnak. Az alábbiakban ehhez szeretnék néhány új adalékkal szolgálni, majd pedig kísérletet teszek ezek módszertani hozadékának megfogalmazására a magyar filozófia történetírásának módját illetően.

munkájában, amely historiográfiai módszertanként Brentano fázis-elméletét (Brentano 1895.; az elmületről részletesen: Mezei – Smith 1998.) explicit módon használja (Pollak 1904. 226 és passim). Pollak erről az elmületről éppen a fent (. l.) említett Hugo Bergmann révén értesülhetett, akinek ez egy centrális jelentőségű elem volt a Brentano-képében (vö.: Bergmann 1965.) Bergmann és Pollak mindkettlen egyszerre a prágai egyetemi könyvtár alkalmazottai voltak, illetve a *Die Selbstwehr* című prágai cionista folyóirat köréhez tartoztak. Nehéz megítélni, hogy ezek a közvetett források milyen Brentano-ismereteket közvetíthettek Pauler számára (Pauler mindkét szerző (vezeték)nevét helytelenül írja, habár mindkétszer említi Brentano nevét), azonban Willy írása részletesen és nem-triviális szinten elmélyed Brentano deskriptív pszichológiájában – és ezt Pauler egészen korán olvashatta –, míg Pollak Brentano szofisztikált történelemelméletének létezéséről tudósíthatta Paulert.

6 Halasy-Nagy arról is tudósít bennünket, hogy „minden filozófusnak valójában csak egy arca és egy műve van” (Halasy-Nagy 1933. 4), aminek fényében nem meglepő, hogy vállalkozott „az elhunyt életművét az irodalmi hagyaték ismerete nélkül is” (4.) – aminek létezéséről pedig tudott – egészében megítélni. Érdemes hozzátenni, hogy Halasy-Nagy későbbi monográfiájának Pauler-fejezetében a Brentano-találkozás egy kevésbé támadható módszertanú leírását adja (Halasy-Nagy 1991. 309; első kiadás: 1944). – Mindezeket csak a történetírói módszertan különbségének illusztrálására jegyeztem meg, nem pedig Halasy-Nagy történetírói érdemeit kisebbitendő (amely a historiográfiai prezencializmus csapdája lenne).

7 Ms. MTAK 2392/57. (A levél leírására és címezettjére a 3.1.c.) . szakaszban térek ki.)

2. Elszalasztott lehetőségek: Magyar filozófusok és Brentano bécsi egyetemi működése

2.1. Brentano és a bécsi magyar egyetemjárók

Amikor Brentano a bécsi egyetem frissen kinevezett filozófiaprofesszoraként a filozófia új fellendülő korszakának beköszöntét hirdette meg 1874-ben,⁸ hallgatóinak sorában az egyetemi nyilvántartások adatai szerint legalább négy szűkebb értelemben vett magyar – azaz nemcsak a történelmi Magyarország területén született, hanem magát magyar anyanyelvűnek valló – hallgatója volt szenzációszámba menő előadásainak a filozófiai fakultáson,⁹ akik közül az egyik diák a következő szemeszterben is látogatta Brentano előadásait.¹⁰ Hasonló, egy vagy több féléves tárgysorozatok később is lehet találni a bécsi filozófiai fakultás magyar hallgatóinál,¹¹ habár a

8 Brentano bécsi előadói tevékenységének jegyzékét lásd Werle 1989. 157 skk. és Antonelli 2001. 441 skk. Werle egyben Brentano filozófiafogalmát és a filozófia megújítására tett ígéretét is értékeli.

9 Brentano az 1874/1875-ös téli szemeszterben pszichológia-előadását felvette: Dezső, Dionys (Sopron megye, 34 éves, második beiratkozott egyetemi éve) Kutschera, Stefan (Pozsony megye, 21 éves, felekezete katolikus, ez volt az első beiratkozott féléve), Krause, Vincenz (Tolna megye, 22 éves, felekezete római katolikus, ez volt az első beiratkozott féléve), valamint Zawirka, Johann (Nyitra megye, 18 éves, felekezete római katolikus, szintén ez volt az első beiratkozott féléve). Adatok forrása: Ms. UA Wien, Nat. Phil. Fak. – A levéltári kutatás kiindulópontját az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoportja által összeállított regiszter vonatkozó viszonylatának (Patyi – Simon – Szabó – et al. 2015.) előzetes adatbázis-változata alkotta, amely alapján a filozófiai fakultás szűkebb értelemben vett magyar hallgatóit a kiválasztott időtartományokban azonosítottam, hogy azok konkrét adatait egyesével megvizsgáljam a bécsi egyetem levéltárában. Az adatgyűjtés csak a filozófiai fakultásra terjedt ki, amely Bécsben ekkor még a bölcsész- mellett a természettudományi és társadalomtudományi tárgyak széles körét fogta át. Megjegyzendő, hogy más fakultások hallgatói is felvehettek filozófiai tárgyakat (amint éppen Alexander Bernát esete mutatja, de egyébként szintén az orvosi kar hallgatójaként tanult Brentanonál maga Sigmund Freud is, amint ennek adatait már Merlan 1949. feltárta).

10 Zawirka az 1875-ös tavaszi szemeszterben is felvette Brentano „*Psychologie. Ergänzung der Vorlesungen des Winter-Semesters*” címen meghirdetett óráját. A következő téli szemeszterben csak Theodor Vogt-nál – az első bécsi pedagógia-professzornál, akinek filozófiai habilitációja is volt – vett fel órákat, az azt követő tavaszi félévben pedig, utolsó félévében a fakultáson, filozófiai tárgyakat nem, csak irodalmiakat tanult. Hasonlóan csak Vogt-tárgyakat vett fel az 1875-ös tavaszi szemeszterben – kiiratkozása félévében – Dezső is. Adatok forrása: Ms. UA Wien, Nat. Phil. Fak.

11 Például Brentano 1875/76-os téli szemeszterben tartott „*Ausgewählte philosophische Fragen*” óráját látogatta Fischer, Michael (Bács megye, 21 éves, felekezete izraelita, ez volt az első beiratkozott féléve), ugyanebben a félévben tartott általános tárgyú etikai előadásait Michura, Benedikt (Pozsony megye, 21 éves, felekezete római katolikus, ez volt az első beiratkozott féléve, a budapesti királyi tudományegyetemről érkezett). Michura a rá következő tavaszi szemeszterben is látogatta Brentano Arisztotelész-előadásait. Az ezt követő téli szemeszter pszichológia-előadását látogatta Patthy, Karl (Zala megye, 21 éves, felekezete katolikus, ez volt az első féléve,

filozófiát tanuló magyar hallgatók száma ingadozott és a vizsgált szemeszterekben nehéz további prominens magyar diákra akadni. Ez utóbbi példája, hogy Riedl Frigyes irodalomtörténész, a Zimmermann-t fordító Riedl Szende fia, bécsi vendégtanulmányakor az 1880/81-es téli szemeszterben nem hallgatott filozófiai tárgyakat.¹² Mindez aligha meglepő a geográfiai adottságokat és a hagyományosan meglévő kulturális kötelekeket (peregrinációs formákat) tekintve, azonban egy egyszerű oknál fogva azonban egyikük sem szerepel a magyar filozófia történetében: elsődlegesen nem filozófiát tanultak, nemhogy később filozófia pálya befutására adták volna fejüket.

2.2. Alexander Bernát filozófiai tanulmányai Bécsben

Alexander ifjúkori levelei már közvetlenül halála után megjelentek – és a szakirodalom is feldolgozta őket¹³ –, amelyekből értesülhetünk, hogy „[t]anárom a philosophiában Dr. Robert Zimmermann”, aki „Herbart rendszerét követi, s szorosán követi” (a levél keltezése 1869. ápr. 19; kiadta: Alexander 1928. 9). Alexander panaszkodik – az akkor már esztétikával foglalkozó – Zimmermann túlzott retorikusságára, azonban megnyeri tanárának szimpátiáját, aki „magához lakásába is meghívott [sic!]” (11). A levelek eredetijének historikus másolatai egyébként megtalálhatók, amelyek alapján, szűrőpróbaszerűen ellenőrizve, a korabeli kiadás filológiaiilag pontosnak tűnik.¹⁴ A tavaszi félévben Zimmermann „jogphilosophiát” is hallgatott „L. Stein kitűnő előadásai szerint” (a levél keltezése 1869. július 16., 12), s még ebben az évben Zimmermann beajánlotta egy írását a *Zeitschrift für exacte Philosophie*-ba: „Ez a legnagyobb siker, melyet eddig a tudomány terén kivívtam”, amiért egykori pesti tanárának mond köszönetet (1869. dec. 4., 13). Ugyanebben a levélben tudósít azonban arról, hogy „[E]zzel bevégeztem philosophiai dolgozataimat ez évben s csak Berlinben szándékozom ismét folytatni” (14), ahol a természettudomány nemzetközi sztárjánál, az idegkutató Emil du Bois-Reymondt-nál kíván tanulni. Alexander bizonytalan, egy másik tervbe vett írását, „nem volna-e jó valamely magyar lap számára

szintén Budapestről érkezve), aki a rá következő tavaszi félév során is Brentano hallgatója maradt, habár Brentano emelt szintű szemináriumának („*Philosophische Disputierübungen*”) sorát kihúzta és csak a pszichológia-tárgyat hagyta meg. Utóbbi előadást szintén felvette Szoyka, Julius (Gömör megye, 20 éves, felekezete evangélikus, az volt az első féléve a budapesti királyi tudományegyetem jogi karáról érkezve). Adatok forrása: Ms. UA Wien, Nat. Phil. Fak.

12 Riedl Frigyes 24 évesen, a budapesti királyi tudományegyetemről átiratkozva érkezett és két irodalomtörténeti, valamint két paleográfiai tárgyat vett fel. Adatok forrása: Ms. UA Wien, Nat. Phil. Fak.

13 Gábor 1986. 11–18; Hell – Lendvai L. – Percz 2000. 45–46; Zóka 2012. 54–55.

14 Ms. MTAK 4110/25.

ezt átdolgozni, mert habár a közönséges magyar közönségnek nem igen lesz inyére, mégis csak valamikor kezdetet kell csinálni, s érdeket ébreszteni a philosophia iránt”; mivel, írja „egy nép mennyire fejlesztette tiszta emberi oldalát, philosophiája s művészete megmutatja” (1870. jan. 17., 16). Tanulmányait így foglalja össze: „Zimmermann tanár urtól [sic!] a psychológiát, az aesthetikát, a philosophia történetét, az ethikát hallgattam” (1871. jan. 3, 20), Windelband-ot bírálja a Presseben Júniusban azonban már így ír: „Ezentul a chemia, a bonctan, s az orvosi tudományok még egy néhány része veszi igénybe időmet. A philosophiai tudományok csak mintegy nyugpontul szolgálnak, ha elmém elfáradt az alig összekötött részlethalmazok tanulmányozásában.” (21-22, 1871. jún., 22). Hiányolja a természettudományos képzést. „Különben is csak még hetek választanak el ama időponttól, melyben Bécsset el fogom hagyni. Ámbár [...] Dr. Zimmermann nem úgy bánik velem, mint idegennel, s a magántársalgásban vele többet tanulok tőle, mint előadásai alatt, mégis nagy vágyam van Berlinben [Friedrich Adolf] Trendelenburgot s [Rudolf] Virchowot hallgatni” (22), 1871. okt. 26-án már valóban Berlinből tudósítja pesti tanárát, majd Göttingenbe megy, ahol magánál Hermann Lotze-nál tanulhat.

Bécsi levéltári adatok alapján Alexander az 1868/69-es téli szemeszterben iratkozott be a bécsi egyetemre, a pesti egyetemről érkezve 18 évesen, magát izraelita felekezetűnek vallva. A következő tárgyakat vette fel:

- *Praktische Philosophie* [gyakorlati filozófia]: [Robert] Zimmermann
- *Aesthetik* [esztétika]: [Robert] Zimmermann
- *Ph[ilosophisches] Conversatorium* [filozófiai diszkussziók]: [Robert] Zimmermann
- *[Griechische Übungen im philologischen Seminar (Interpretation von] Sophocles [Aias]* [görög gyakorlatok a filológiai szemináriumban (Szophoklész Aiasz-ának értelmezése)]: [Emanuel] Hoffmann
- *Euripides[, Cyclops]* [Euripidész: Küklópsz]: [Johann] Vahlen
- *[Theorie der organischen und unorganischen] Chemie [gegründet auf experimentelle Forschung]* [a szerves és a szervetlen kémia elmélete kísérleti kutatásra alapozva]: [Eduard?] Lippmann
- *[Einleitung in die höhere] Mathematik[: algebraische Analysis]* [bevezetés a magasabb matematikába: algebra]: Petzval [helyesen: Edmund Weiss]¹⁵

Alexander valóban annyira lelkesedett Zimmermann-ért, hogy mindhárom óráját felvette, de nem vette fel a Franz Karl Lott, Herbart utolsó személyes tanítványa által ugyanabban a félévben meghirdetett *Allgemeine praktische Philosophie* (általános gyakorlati filozófia) tárgyat. A

15 Ms. UA Wien, Nat. Phil. Fak. WS 1868/1869 (a tárgycímeket a kurzuskatalógus alapján kiegészítettem).

következő szemeszterben Alexander két tárgyat vett fel Zimmermann-nál: *Geschichte d[er] Philosophie von Kant bis [an die Gegenwart]* [a filozófia története Kanttól napjainkig], valamint *[Über] Schleiermachers Leben und Werke* [Schleiermacher életéről és művéről].¹⁶ Bécsi egyetemi tanulmányainak harmadik szemeszterétől kezdve, ahogyan levelezéséből tudjuk, Alexander átiratkozott az egyetem orvosi fakultására, de a levéltári adatokból látható, hogy ezután is folytatta filozófiai tanulmányait Zimmermann-nál: az 1869/70-es téli szemeszterben szintén részt vett Zimmermann filozófiai diszkusszió-óráján (*Philosophisches Conversatorium*), valamint jelentkezett – amit aztán kihúzott – az etikai idealista magántanár Carl Sigmund Barach-Rapaport által meghirdetett *Geschichte und Kritik der Gottesbegriffe in den modernen Weltanschauungen* [Az istenfogalom története és kritikája a modern világnézetekben] órára.¹⁷ Az 1870-es nyári szemeszterben két orvosi és egy természettudományos tárgy mellé szintén felvette Zimmermann *Psychologie* [pszichológia] előadását.¹⁸ Az 1870/71-es téli szemeszterben szintén adathozható filozófiai diszkusszió-órája (*Philosophisches Conversatorium*).¹⁹

Az Alexander saját beszámolójából kibontakozó képet tehát megerősítik és árnyalják egyetemi tárgyfelvételeinek objektív adatai. Ennek alapján valóban egy jelentős Zimmermann-hatásról beszélhetünk, aminek vizsgálata a magyar filozófiatörténet-írás feladata kell legyen.²⁰ A korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófia közti kapcsolattörténet szempontjából egy dolog teszi azonban Alexander bécsi egyetemjárását tragikussá: nem sokat kellett volna tovább maradnia Bécsben, hogy 1874. április 22-én meghallgathassa Franz Brentano szenzációszámba menő székfoglaló előadását (Brentano 1874.), majd pedig elkezdhesse óráit látogatni. Ezen kontrafaktuális lehetőség felől nézve különösen értékes, hogy a magyar filozófiatörténet némileg későbbi generációjának már voltak olyan szereplői, akik esetén ténylegesen létrejött a személyes találkozás a korai fenomenológia vezető gondolkodóival.

16 Ms. UA Wien, Nat. Phil. Fak. SS 1869 (a tárgyak azonosításához a következőkben felhasználtam: Wieser 1950.).

17 Ms. UA Wien, Nat. Med. Fak WS 1869/70.

18 Ms. UA Wien, Nat. Med. Fak SS 1870.

19 Ms. UA Wien, Nat. Med. Fak WS 1870/71.

20 Robert Zimmermann és hatása az utóbbi időben a magyar filozófiatörténet-írás érdeklődésének homlokterébe került (Zóka 2012.; Mészáros 2014. 186 skk.). Jelen sorok szerzője a maga részéről Zimmermann szerepének hangsúlyozása mellett Zimmermann Bolzano-közvetítői tevékenységének feltételezése ellen foglalt állást (Varga 2013. 116 skk.; a kézirat leadása: 2012. jún.)

3. Privilegizált kapcsolatok a korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófia között

3.1. Révész Géza és Franz Brentano

a.) *Révész helye a magyar filozófia- és tudománytörténet-írásban*

Révész Géza (1878-1955) neve korántsem ismeretlen. Talán éppen azért, mert munkássága a pozitív tudományok, főként a pszichológia és a zenetudomány történetének részét alkotja – „[a] lélektan fejlődésének abban a korszakában élt és működött”, volt olvasható a *Magyar Tudomány*-ban megjelent nekrológiájában, „amelyben ez a tudomány szinte hősiek erőfeszítéseket tett, hogy végleg kimozduljon a metafizikai spekulációk és fantasztikus elméletek holtpontjáról” (Kardos 1956. 264) –, biográfiájával és életművével az elmúlt évtizedek folytán számos tanulmány foglalkozott,²¹ sőt még szövegkiadás-kötet is készült (Révész 1985.); habár dedikált monográfia nem íródott életéről és munkásságáról (a különböző folyóiratokban megjelent szövegkiadások közül kiemelendő a filozófia- és kultúrtörténeti relevanciájú Révész 1981.). A külföldi és hazai olvasóközönség arról is kellett értesülni, hogy Brentano és Révész nem csak érdemi levélkapcsolatban állt egymással, hanem személyesen is találkoztak. Erről számolt be Wilhelm Baumgartner a *Brentano Studien* folyóirat a magyar filozófia és a Brentano-iskola kapcsolatával foglalkozó számában (Baumgartner 1994.), melyhez egy Révésszel foglalkozó Brentano-szöveg kommentált kiadása is társult (Brentano 1994.). Az alábbiakban ezzel az epizóddal szeretnék foglalkozni a korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófia kapcsolattörténetének szempontjából – különösen mivel Baumgartner elemzése kizárólag Brentano és Révész érzetpszichológiai nézeteire összpontosul és a kiadatlan levélanyaggal is csak meglepően röviden foglalkozik (az alábbiakban csak olyan részleteket idézek, melyek Baumgartnernél nem szerepelnek).

b.) *A kapcsolatfelvétel előtörténete: Révész peregrinációja*

Milyen intellektuális előzményeket követően került sor erre a kapcsolatfelvételre és találkozásra? Ezt a kérdést azért is szükséges feltennünk, mert a Révész biográfiájával foglalkozó pszichológiatörténeti szakirodalom alig érinti intellektuális formálódásának kezdeteit és németországi peregrinációjának körülményeit, hanem érett szakmai karrierjére koncentrálnak. Bizonyos információkat már a nyomtatott forrásokból is megállapíthatunk: Amint Révész a Németországban megjelent filozófiai (avagy inkább, mint látni fogjuk, pszichológiai) doktori értekezéshez csatolt önéletrajzában (Révész 1905. 60 [számozatlan oldal]) is írja, 1878. december

21 Duijker 1955.; Gábor 1984., 1991.; Donáth 2007. kül. 147; Pléh 2009a., 2009b..

9-én született Siófokon és 1896 tavaszán érettségizett Budapesten. Az 1896/97-es téli és az 1898-as nyári szemeszterek között Budapesten tanult jogot, ahol 1901-ben jogi szakvizsgát tett, majd 1902-ben jogi doktorátust szerzett. Már ezalatt egy-egy szemesztert töltött a berlini és a müncheni egyetemeken. A németországi egyetemjárásra vonatkozó publikált adattárak alapján pontosítható, hogy Révész az 1889/1900-as téli szemesztert töltötte Berlinben, ahová visszatért jogi doktorátusa megszerzése után az 1903/04-es téli szemeszterben (Szögi 2001. 129). Révész maga említi meg, hogy Berlinben többek között Friedrich Paulsen, egy egész filozófus-generáció tanárának és Carl Stumpf, Brentano legkorábbi tanítványának óráit látogatta. Az 1900-as tavaszi szemesztert Révész a müncheni egyetemen töltötte (Szögi 2001. 447). Révész müncheni tanárait is felsorolja, azonban fontos helyesbíteniünk egy elterjedt tévedést (melynek forrása talán Csillagné Gál Judit bevezető tanulmánya: Révész 1985. 10):²² Révész Münchenben „Brentano”-nál tanult (Révész 1905. 60 [számozatlan oldal]), ez azonban nem lehet Franz Brentano, aki soha nem tanított – csak tanult 1863-ban (lásd Baumgartner – Burkard 1990. 21) – Münchenben és 1895 után már önkéntes száműzetésbe is vonult az akadémiai világból, hanem Franz Brentano testvére, a közgazdász Lujó (Ludwig Joseph) Brentano, aki 1891 és 1914 között volt professzor a müncheni egyetemen.²³ Révész az 1904-es nyári szemeszterben – tehát tulajdonképpen második berlini tartózkodása után, még ha ezt a doktorihoz csatolt életrajz nem is teszi teljesen nyilvánvalóvá – iratkozott be a göttingeni egyetemre (Szögi 2001. 245), ahol a doktorihoz csatolt önéletrajza szerint négy félévet töltött, és az 1905. augusztus 5-én Georg Elias Müller felvezetésével tartott szóbeli vizsgát követően szerezte meg a bölcsészdoktori fokozatot.

Révész kéziratos hagyatéka alapján peregrinációja során a következő filozófiailag releváns előadásokra jelentkezett:

- München (1900. nyári szemeszter):²⁴
 - *Erkenntnistheorie* [ismeretelmélet]: H[ans] Cornelius (kihúзва)
 - *Philosophische Uebung[en]* [filozófiai gyakorlatok]: [Georg] v[on] Hertling²⁵
 - *Uebungen im psychologisch[en] Seminar* [gyakorlatok a pszichológiai szemináriumban]: [Theodor] Lipps
 - *Saatswissenschaftliches Seminar* [államelméleti szeminárium]: [Lujó] Brentano

22 Gábor Éva (1991. 25) szerint Révész egyenesen Göttingenben tanult Franz Brentano-nál.

23 Lujó Brentano müncheni professzori működésének pontos adatait lásd: Bosl 1983. 93.

24 Ms. MTAK 5549/3.

25 Érdeemes megjegyezni, hogy Hertling még Würzburgban Franz Brentano tanítványa volt és rokoni viszonyban is állt a Brentano-családdal.

- *Nationaloeconomie als Wiss[enschaft]* [nemzetgazdaságtan mint tudomány]: [Lujo] Brentano
- Berlin (1903/1904 téli szemeszter)²⁶
 - *Über Willenshandlung* [az akaratlagos cselekvésről]: F[riedrich] Schuhmann²⁷
 - *Übungen im psych. Institut* [gyakorlatok a pszichológiai intézetben]: [Carl] Stumpf (mindkét aláírás hiányzik)
 - *Physiologie d[er] Gesichtsempfindungen* [a látási érzetek fiziológiája]: W[illibald] Nagel
 - *Einführung in die Methoden sinnesphys[iologischer] Untersuchungen* [bevezetés az érzetfiziológiai vizsgálatok módszereibe]: W[illibald] Nagel
 - *Anatom[ie] u[nd] physiologische Grundlage der Psychologie* [a pszichológia anatómiai és fiziológiai alapjai]: [Karl Ludolf] Schaefer²⁸
 - *Übungen im psych[ologischen] Institut* [gyakorlatok a pszichológiai intézetben]: F[riedrich] Schuhmann
 - *Selbstständige Arbeiten im Sinnesphysiologischen Institut* [önálló munka az érzetfiziológiai intézetben]: W[illibald] Nagel (mindkét aláírás hiányzik)
- Göttingen²⁹
 - 1903. nyári szemeszter
 - *Einführung in die psychophys[schen] Methodik* [bevezetés a pszichofizikai módszerbe]: G[eorg] E[lias] Müller
 - *Naturphilosophie* [természetfilozófia]: G[eorg] E[lias] Müller
 - *Experimentelle psychologische Arbeiten* [kísérleti pszichológiai munkák]: G. E. Müller
 - *Experimentelle Pädagogik* [kísérleti pedagógia]: N[arziß] Ach
 - 1904. nyári szemeszter
 - *Exper[imentelle] psychol[ogische] Arbeiten* [kísérleti pszichológiai munkák]: G[eorg] E[lias] Müller
 - *Über das Gedächtnis* [az emlékezetéről]: G[eorg] E[lias] Müller
 - *Deutsche und ausserdeutsche Philosophie* [német és nem-német filozófia]: [Julius]

26 Ms. 5549/1. A „K. M. Tudományegyetemi Bölcsészeti Iroda” felülbélyegzésével.

27 Az azonosításhoz lásd: Gerhardt – Mehring – Rindert 1999. 172

28 Az azonosításhoz lásd szintén: Gerhardt – Mehring – Rindert 1999. 172.

29 Ms. MTAK 5549/2. A „K. M. Tudományegyetemi Bölcsészeti Iroda” felülbélyegzésével.

Baumann

- *Übungen über Locke* [Locke-gyakorlatok]: [Edmund] Husserl (mindkét aláírás hiányzik)
- 1904/1905 téli szemeszter
 - *Über die Verschiedenheit dichterischer u[nd] wissenschaftl[icher] Weltans[chauungen] etc.* [a költői és a tudományos világnézetek különbözőségéről etc.]: [Julius] Baumann
 - *Gesch[ichte] der Religionsphilosophie* [a vallásfilozófia története]: [David] Peipers (teljesítési aláírás hiányzik)
- 1905. nyári szemeszter
 - *Experimentelle Übungen* [kísérleti gyakorlatok]: G[eorg] E[elias] Müller

Révész nem csak szó szerint *nem* volt az első magyar diák, akinek indexében Husserl aláírása szerepelt, hanem konzekvensen a formálódó fenomenológiától távol álló tanároknál, Husserl egyetemi konkurenseinél tanult. Ez talán a korabeli német egyetemi viszonyok közelebbi ismerete nélkül nem látszik, de Narziß Ach volt az, akinek 1904-es marburgi habilitációja kiélezte azt a feszültséget (Sieg 1994. 358 skk.), amely néhány évvel később – éppen a később Révész-kontextusában felbukkanó Erich Jaesch 1912-es kinevezésével – a pszichologizmus-vita tudománypolitikai csúcspontját jelentő petíciót – köztük Husserl aláírásával – kirobbantotta (a petícióról lásd: Kusch 1995. 186 skk.). G. E. Müller és J. Baumann pedig a göttingeni professzori kar azon tagjai közé tartoztak, akik Husserl göttingeni rendes egyetemi tanári előléptetését próbálták gátolni (vö. pl. Husserl 1994. 5. köt., 99).

Már Révész doktorija (Révész 1905.) is a filozófiától különböző, pozitív szaktudományos normákat tükrözi, hiszen két különálló részből épül fel (már a cím is két osztatú), melyeket később tanulmányként is publikált (Révész 1906a., 1906b.) egy olyan folyóiratban, amely éppen abban az évben vette fel a „*Zeitschrift für Psychologie*” nevet (ezek egyikét Révész egyben magyarul is részletesen előadta és megjelentette: Révész 1906d.). Nem szükséges azonban ilyen közvetett jeleket keressünk annak megállapítására, hogyan viszonyult Révész már ezekben az években a filozófiai és az emancipálódó pszichológia feszültségteljes kapcsolatához, hiszen egészen egyértelműen fogalmazott egy 1906-ban a magyar közönség számára írott tudósításban: „Az experimentális pszichológia mai állása külön erőket kíván meg. A kísérletek elrendezése bizonyos előtanulmányokat tételez fel, melyeket tiszta filozófiai problémákkal foglalkozó tudósoktól megkívánni nem lehet.” (Révész 1906c. 141)

c.) *Révész és Brentano közvetlen levél- és személyes kapcsolata*

Az, hogy Révész nem tanult Franz Brentano-nál (sőt talán Stumpfnál sem), az első kapcsolatfelvevő levél hangneméből is látható (Baumgartner 1994. 26), amire Brentano egy személyes ismeretségre szintén nem utaló megfogalmazású választ ad. Baumgartner (27) ezt csak kivonatossan idézi (részben jelöletlen kihagyásokkal), pedig fontos, hogy Brentano azonnal megjegyzi, „[a]mellett, ami közös számunkra az eredményekben, van olyan is, ami különbséget tesz köztünk. Ezek közül néhány ellentmondásmentes módon kiegészítésként egyesíthető, más azonban először is egy bizonyos ellentmondást mutat.”³⁰ Megjelennek azok a problémák is – Brentano sikertelen küzdelme a tudományos elismerésért, nézeteinek változékonysága és az írásbeli rögzítés problémái –, melyek a tanítványi kör és az utókor számára szinte a lehetetlennel tették határossá Brentano adekvát recepcióját: „Remélem, hogy a többszörös [érzet]minőség-felfogással szorosan összefüggő tanom az [érzet]intenzitásról előbb vagy utóbb általános elismerést vív ki. Azt követően is, amit a müncheni pszichológiai kongresszuson és a »Új vizsgálatok az érzetpszichológiáról«-ban az intenzitásról mondtam, kutatásokat végeztem és azokat egy értekezésben rögzítettem, amely azonban – mint sok más, amit írtam – még nincs megjelentetve. Pillanatnyilag egészen más kérdésekkel foglalatokodok, melyek a teljes figyelmemet igénybe veszik.” Még Stumpf is, írja Brentano a levél utóiratában Révész egy Brentano nézeteinek publikációira vonatkozó kérdésére válaszolva, „aki egykor az én tanítványom volt és velem mindig baráti viszonyt tartott fenn, még ő is főként szóbeli közlésekből tudott erről. Ha a tant már korábban részletesen írásban bemutattam volna...” – kezd Brentano egy kontrafaktuális kondicionálist, amely Brentano perfekcionizmusa és a kritikai Brentano-összkiadás máig tartó hiánya (vö. Binder 2012.) miatt ma is ugyanúgy realizálatlan marad.

A kezdet nehézségei ellenére egy összetett levélváltás bontakozott ki Brentano és Révész, valamint feleségeik között, és a kapcsolat intenzitását jól jellemzi Brentano özvegyének két hónappal Brentano halála (1917. márc. 17.) után keltezett gyászkeretes levele „Amint április 15-én kézhez vettem két levelét, melyek olyan meleg és szívélyes [hangvétellük], azonnal meg szerettem volna azokat köszönni, s most már majdnem három hét telt el azóta. Ön ezt meg fogja nekem bocsátani, hiszen Ön meg fogja érteni, hogy a kedélyem még nem talált vissza egyensúlyába. Igen, olyan volt ez, mint egy kemény csapás, ami mindannyiunkat váratlanul talál el. Még minden olyan nekem mint egy álom, amelyből fel kellene ébredjek, hogy kedves férjemet az ő világtalan szemeivel kézen

30 Ms MTAK 2392/52 (1912. okt. 29.) – Amennyiben másként nem jelölöm, minden levél kézirásos (nem Brentano kézirásában, aki ekkor már diktálásra szorult).

fogva vezethessem tovább, úgy, mint korábban.”³¹

A korai fenomenológia története szempontjából figyelemre méltó, hogy a beszélgetés témái között milyen gyorsasággal merül fel Brentano akadémiai marginalizáltsága és ebből eredő személyes megkeseredettsége, ami ugyanakkor tanítványi körének struktúrájára is visszahatott. Brentano már második levele felütésében megjegyzi, „Az a figyelem, amit Ön munkáimnak szentel és az a megértő mód, ahogyan Ön bizonyos [Révész számára] új [brentano-i] gondolatokat értékelni tud, igencsak különbözik a Németországban még teljesen általános előítéletes semmibevételtől. Az írásokat vagy egyáltalán nem tartották olvasásra méltónak, vagy azt gondolták, hogy a cáfolat helyett a hallgatólagos elutasítás is megteszi.”³² A korábban professzori posztot betöltő, de 1880-ban katedráját elvesztő és 1895-ben még bécsi magántanári állásáról is lemondó Brentano mintha egyáltalán nem venné figyelembe azt a műfaji különbséget, ami a tudományos diskurzus, illetve az idős professzorok kegyeit kereső fiatalok írásmódja között húzódik. Brentano annak ellenére lelkesedik Révész iránt, hogy még nem volt alkalma „elegendően elmélyedni az Ön [Révész] írásaiban. Ezt az élvezetet későbbre kell tartogassam.” (uo.) Brentano lelkesedése – Révész szerencséjére – annak hatására sem csökkent, hogy befejezte Brentano befejezte azok olvasását. „Szívből gratulálok Önnek a szép munkához és örülök, hogy néhány fontos igazságot, melyeket már 1905-ben bemutatam és megalapoztam a római pszichológiai kongresszuson – s melyeket csak kevesen ismertek el –, új megfigyelések és mérlegelések látszanak alátámasztani.”³³ Ez a Brentano-ra jellemző elfogadási mód vezetett aztán a személyes meghíváshoz (Baumgartner 1994. 34–35), amely alkalmat a fiatal Révész olyannyira nem akart elszalasztani, hogy Brentano 1913. június 29-én kelt levelezőlapján fejezte ki örömét afölött „a szívélyes mód” fölött, ahogyan „Ön a meghívásomat elfogadja”.³⁴

A levélváltás következő darabja már a sikeres látogatás benyomásai megerősítésének szentelt.³⁵ Brentano megkezdi Révész bevezetését megmaradt ortodox tanítványainak közösségébe: elküldi Révész könyvét Anton Marty-nak prágai és Franz Hillebrand innsbrucki professzoroknak. Brentano biztos abban, hogy tanítványai Révést pozitívan fogadják, hiszen „a mű ugyanúgy mentes a legtöbb mai kísérleti pszichológus alantas iparosmester-stílusától, mint az önkényes spekulációktól” (uo.). Brentano már ebben a levelében felvetette annak lehetőségét, hogy Révész Innsbruckban kapjon professzúrát – miközben már ekkor a nacionalista érzékenységeket mérlegelte –, a

31 Ms. MTAK 2392/51 (1917. máj. 6.).

32 Ms. MTAK 2392/53 (1913. ápr. 11.).

33 Ms. MTAK 2392/54 (1913. jún. 23.).

34 Ms. MTAK 5550/625.

35 Ms. MTAK 2392/55 (1913. júl. 25.).

következő levelében azonban, melyben egzsersmind egy újabb látogatás részleteit is egyeztetik, így ír: „Azt, hogy Hillebrand professzor őszintén érdeklődik Ön iránt, a legvilágosabban mutatja a legutolsó levele. Különösen jellemző volt Hillebrand érdeklődése aziránt, hogy Ön mennyire teljességgel használja szóban a német nyelvet, amelyhez azt a megjegyzést fűzte, én bizonyára meg fogom érteni, hogy miért teszi fel ezt a kérdést.”³⁶ A levélváltásban már többször felbukkant elfojtott feszültség szempontjából, ami Brentano filozófia-fogalma és Révész szaktudományos kísérleti pszichológus-identitása között húzódik, tanulságos az, ahogyan Brentano a következő levélben Révész érdemeit dicsérve a *filozófia* számára remél érdemeket.³⁷ Ugyanebben a levélben válaszolja meg Brentano a Paulerre vonatkozó, fent idézett kérdést (lásd 1. szakasz). Egy az év végén kelt levél jól mutatja, hogy sorolt be Révész – legalábbis Brentano elképzeléseiben – a tanítványi sor végére: Ha Hillebrand meghívást kap Prágába, akkor Révész átveheti az innsbrucki állást, ha pedig a Prágában lévő Oskar Kraus megkapja a professzori kinevezést, Révész jó eséllyel számításba jöhet, hiszen a prágaiak kifejezetten egy kísérleti pszichológust keresnek (ami azt is jelenti, tegyük hozzá, hogy sem a Brentano-tanítvány Kraus, sem Brentano második legkorábbi tanítványa, Marty nem számítanak annak). Ugyanezen levél tanúskodik arról is, hogy Hillebrand a nyelvi kompetenciára vonatkozó kérdése mögött etnikai érzékenységek rejlenek: vajon Révész „az ultranacionalista magyarok” közé tartozik-e?³⁸ Ami Révész karrieropcióit illeti, az első lehetőség egyre kevésbé tűnik reálisnak,³⁹ viszont Brentano közben Révész jelentkezési anyagát Marty-nak továbbította Prágába és próbált kapcsolatot keresni a miniszterhez, azt azonban ellenzi, hogy Révész Németországban – a Brentano-iskola felségterületén kívül – próbálkozzon.⁴⁰ Hirtelen arra is rádöbben Brentano, hogy, tekintettel Révész „növekvő tanítványi körére” a pesti egyetemen, „amely egész Magyarország számára jelentőségre tehetne szert”, nem akarja „a felelősséget magára venni, hogy Önt elcsalogassam egy olyan pozícióból, ahol Ön talán különösen termékeny lehet és ahol senki sem kínálgozik az Ön helyettesítésére.” (uo.) A prágai helyzet „különösen komplikált”, tudósítja Révészt következő levelében Brentano, mivel a „filozófiailag tudatlan” prágaiak Ernst Mach-ot és – feltehetőleg: – Wilhelm Ostwald-ot akarják. Ez ismét csak jól példázza a Brentano-iskola helyzetét a tényleges kísérleti természettudomány (Wilhelm Ostwald 1909-ben megkapta a kémiai Nobel-díjat) és az ekkor éppen „szerep-purifikáción” (vö. Kusch 1995. 157 skk.) átmenő német filozófia közti senkiföldjén, illetve felveti az a kényelmetlen kérdést, hogy Révész valóban

36 Ms. MTAK 2392/56 (1913. okt. 3.).

37 Ms. MTAK 2392/57 (1913. okt. 22.).

38 Ms. MTAK 2392/60 (1913. dec. 7.).

39 Vö. Ms. MTAK 2392/61 (1913. dec. 13.).

40 Vö. Ms. MTAK 2392/62 (1914. jan. 6.).

ott helyezendő-e el, ahová őt Brentano tenni gondolta. Brentano ismét hozzáteszi, hogy a „nemzeti érdekek” kizárttá teszik egy magyar meghívását.⁴¹ Brentano ezután is folytatja tudománypolitikai erőfeszítéseit, miközben, írja, „Prágában különösen nagy a nacionalista szűkkeblűség”.⁴² Azt, hogy a prágai álláskeresés sikertelenségét nem lehet pusztán externális faktoroknak – különösen nem valamiféle feltételezett nacionalizmusnak – tulajdonítja, mi sem bizonyítja jobban, mint Brentano egy későbbi levelének megjegyzése, miszerint a Révész előtt nyitva álló további utak egyike „az lenne, hogy Ön a pszichológiától különböző területen is kitűnik íróként, s ezáltal elesnek az Ön ellenségeinek érvei.” Brentano bízik abban, írja ott, hogy egy személyes találkozás alkalmával meg tudja győzni Révészt, „hogy az egzaktság feladása nélkül célba lehet venni a kísérleti pszichológia kérdéseinél sokkalta emelkedettebb kérdéseket”.⁴³

d.) *Révész és Brentano végleges szerepváltása a Nagy Háború idején*

A háború nem hagyta érintetlenül a barátságot, s kommunikációs nehézségek is felléptek a levélváltásban.⁴⁴ Brentano Olaszország hadba lépése után a semleges Svájcba távozott,⁴⁵ ahonnan látnoki tehetséggel írta: „Az ókori történelemben keresve ezen félelmetes háború analógiáját, leginkább a peloponnészoszi háború tűnik analógiát mutatni. Az akkori Hellász helyére Európa, az akkori Európa helyére az egész világ lép. 27 évig tartott akkoriban a háború, a szerencse néhány forgandósága következett be, a vége szomorú volt. Egy teljes kiengesztelődés sohasem következett be és Görögország sohasem tért magához teljesen. Egy olyan mintánk van tehát, ami sok rosszat sejtet.”⁴⁶ Brentano számára reményt, amint egyik később levelében írta csak az adhatott, „ha a nemzetek testvérré válásának eszméje győzelmet arat a kicsinyes nacionalizmus felett. Milyen messze vagyunk ma ettől!”⁴⁷

Az Európa kulturális és tudományos hálózatainak szövetében sokáig nem gyógyuló sebeket okozó »Nagy Háború« filozófiai metamorfózisok egész sorát is elindította az érintetteknel. Révész a

41 Ms. MTAK 2392/63 (1914. jan. 18.).

42 Ms. MTAK 2392/64 (1914. márc. 19.).

43 Ms. MTAK 2392/67 (1914. máj. 20.).

44 Vö. Emilie Brentano kapcsolatkereső levelét Révész-Alexander Magdához (1914. okt. 10., Ms. MTAK 5552/444).

45 „A dátum mutatja Önnek”, írta Brentano Révésznek, „hogy Olaszországot elcseréltük Svájcra. Olaszországban egy valódi terrorizmus uralkodik. Tudják, hogy a nép nem akarja a háborút, és félnek minden szabad véleménynyilvánítástól. Ha vereségre kerülne sor, valószínű egy forradalom kitörése.” (Ms. MTAK 2392/76, a levelezőlap postabélyegezője: 1915. máj. 25.) A levelezőlapon – ellentétben korábbi és későbbi lapokkal (lásd viszont Ms. MTAK 2392/80) – a „Felülvizsgálva [...] Budapest” bélyegző látható.

46 Ms. MTAK 5550/624 (1915. okt. 17.).

47 Ms. MTAK 2392/77 (a levelezőlap postabélyegezője 1915. jún. 30.).

háború idején a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium pszichológiai laboratóriumának vezetője volt (lásd már Kiss 1984. 60–61), majd a Tanácsköztársaság idején végzett *tudományos* szerepvállalása következtében (Gábor 1991. 26–27) emigrációra kényszerül, majd Hollandiában fut be tudományos karriert. Egyébként Brentano maga is – habár a késő-tizenkilencedik századi német ajkú professzori elit egy részének társadalmi kérdésekben jellegzetes távolságtartó módján – így nyilatkozott a vágyott békéről, amely csak „egész Európa politikai újjászületésében jöhet el”: „Az embernek nem kell szocialistának lennie ahhoz, hogy lelkesedjen egy bizonyos internacionalista egységért, és hogy higgyen abban, hogy a kicsiny svájci szövetség [*Bund*], melynek talaján mi most menedéket találtunk, a mintakép kell legyen az összes európai nép tágabb szövetkezésének [*Bündnis*].”⁴⁸ A háború addig elképzelhetetlen mértékű vérvesztésének személyes tragédiái természetesen a filozófusokat sem kímélték: Brentano ugyanebben a levélben kondoleált Révésznek „az Önnel baráti viszonyban lévő [Emil] Lask professzor halálához. Mily’ más veszteségeket panasznak már a német egyetemek! Remélhetőleg [Erich] Jaensch nem hivatott arra, hogy áldozatául essen a háborúnak.”⁴⁹ Az egyik oka, ami miatt Brentano eleve Olaszországba költözött, éppen az volt, hogy fia Ausztriában ne legyen hadköteles (vö. Baumgartner – Burkard 1990. 32), azonban, írja, „unokaöccsek egész sorát látom a háborúban részt venni, és egyesek, miközben az egyik oldalon, mások, miközben a másik oldalon állnak, szerencsére meg vannak győződve ügyük igazságosságáról.” (Uo.) Alig telt el egy év, amikor a kiterjedt rokonsággal rendelkező Brentano már ezt írta Révésznek: „Éppen most siratjuk egy unokaöccs elvesztését, aki alig került a frontra, máris elesett az olasz rablóbandák elleni harcban. Feleségem megözvegyült [női] testvérének egyetlen fiat volt. Húsz éves volt, tele tehetséggel és életerővel, aki az anya és a két [női] testvér egész reménye egy szép jövőre nyugodott.”⁵⁰ Brentano egy filozófus tanítványát is hasonló csapás érte: „Nemrég érkezett egy levél Husserl-től, aki egy reményteljes fiút veszített el a háborúban. Husserl a filozófiájában az utóbbi időben egészen szem elől veszítette a legemelkedettebb kérdéseket [*die erhabensten Fragen*]. Ez a [vesztés] megéri őt, a legnagyobb érdeklődéssel várja az egy munka megjelentetését, melyben én ezekkel a kérdésekkel foglalkozom, mivelhogy jól érzékeli, csak ebből jöhet fény és vigasztalás annak, aki szükségét szenved.”⁵¹ Husserl említett levele nem maradt fenn, ami Brentano beszámolóját megerősíthetné vagy alátámaszthatná, de Brentano a halálhírről értesülve 1916. április 6-án ezt írta Husserlnek: „A mi

48 Ms. MTAK 2393/78 (1915. aug. 3.).

49 Uo. Emil Lask 1915. máj. 26-án esett a galíciai fronton. Jaensch túlélte a háborút és már az 1920-as évektől kezdve radikalizálódott (Tilitzki 2002. 1. köt. 55. skk), majd pedig egyértelműen hitet tett a nemzetiszocializmus mellett.

50 Ms. MTAK 2392/81 (1916. jún. 21.).

51 Uo. Husserl fia, Wolfgang 1916. márc. 8-án esett el Verdun-nél.

időnk gazdag szenvedésben, és meggyőző erővel beszél az evilági élet semmisségéről, ha az nem egy túlvilági alátámasztását szolgálja.” (Husserl 1994. 1. köt., 55.) A Brentano-Révész levélváltás korábbi darabjai mindenesetre szintén alátámasztják, hogy Brentano, akinek folyamatos filozófiai alapmeggyőződése volt a racionális teizmus, a háború hatására egyértelműen a filozófia ilyen értelmezése mellett tette le voksát: „Már néhány hónapja elővettem Boethius írását *A filozófia vigasztalásáról* és bátorságot merítettem példájából. Sokan vannak, akiket a szenvedés túlsordulása, ami szemük elé tárul, megzavar az Istenbe és az isteni gondviselésbe [vetett hitükben], én azonban semmi ilyen kétségre nem érzek kísértést.”⁵² Az „emelkedettebb kérdések” ilyen átértelmezésével véglegessé vált a filozófus és a kísérleti pszichológus – minden tudománypolitikai szövetségkeresés ellenére rejtetten mindig is jelenlévő – szerepszékválása Révész és Brentano viszonyában.

3.2. Enyvvári Jenő és a göttingeni fenomenológia

a.) *Enyvvári biográfiája és historiográfiája*

A korabeli folyóiratokat lapozgatva még egy (a korabeli értelemben) filozófus szerzőre akadhatunk, aki – Révészhez hasonlóan (vö. Révész 1906c., 1906d.) – a magas presztízsű „Göttingen” affiliációt tüntetett fel neve után: Enyvvári Jenő (lásd: Enyvvári 1909b. 411, valamint még: 1910a. 105). Enyvvári (1884-1959) neve már a magyar filozófiatörténet ideológiamentes modern feldolgozásában úttörő szerepet vállaló Hanák Tibor könyvének előszavában is szerepelt mint azok egyike, „akiket eddig nem vett tekintetbe a marxista filozófiai irodalom”, akiknek Hanák „méltatást” kíván juttatni.⁵³ Ehhez képest Hanák könyvében Enyvvárinak egy fél oldal sem jutott,⁵⁴ és a helyzet sajnos azóta sem változott. Hasonlóan csak az alapvető életrajzi adatokra és műcímekre szorítkozva foglalkozik vele Hell – Lendvai L. – Percz 2001., kiegészítve az Enyvvári modern megítélését jellemző értékeléssel: „kiemelkedő tájékozottságot eláruló, ám a közvetlen recepciót csak ritkán meghaladó tanulmányaiban előbb Husserl tiszta logikáját, utóbb fenomenológiáját népszerűsíti” (102)

Enyvvári korai életrajzát illetően a legbiztosabb forrás a részben szerzői adatközlésen alapuló Gulyás (1990. 438–439), amely szerint Enyvvári 1844. április 19-én született Budapesten, egyetemi tanulmányait Budapesten és Göttingenben végezte. 1905 óta szolgál a Fővárosi Könyvtár (a mai Szabó Ervin Könyvtár elődjének) kötelékében, amelynek 1927 és 1945 között – valójában csak a

52 Ms. MTAK 2392/79 (1915. dec. 7.).

53 Hanák 1981. 6. Hanák jelentőségének értékeléséhez lásd: Percz 2009. 159–168.

54 Hanák 1981. 133–134. A helyzet nem változott a második kiadásban sem: Hanák 1993. 159.

német megszállást követően, 1944. október 19-én bekövetkezett kényszernyugdíjazásáig (vö. Katsányi 2004. 345) – igazgatója volt. Katsányi Sándor könyvtártörténeti munkájából megtudható, hogy Enyvvári az 1905. év Szabó Ervin javaslata alapján került a könyvtárba (Katsányi 2004. 69–70), aki a *Huszedik Század* révén ismert Enyvvári karrierjét az ideológiai nézetazonosság okán támogatta (82-83, vö. pl. Enyvvári 1904., 1906.), és Enyvvári igazgatóságának idejére esik a könyvtár második fénykora; azonban Enyvvári filozófus pályafutásával Katsányi sajnos ismét csak lexikonszócikk-mélységben foglalkozik (vö. 70, 278). Az *Új magyar életrajzi lexikon* adatai szerint Enyvvári 1905-ben a budapesti királyi tudományegyetemen „bölcészdoktori oklevelet szerzett” (Markó (szerk.) 2001. 366), amelynek nyomát más független biográfiai forrásokban nem sikerült fellelnem. A filozófiai relevanciájú adatok nyomtatott források alapján annyiban pontosíthatók, hogy Enyvvári az említett peregrinációs adattár tanúsága szerint az 1909/10-es téli szemesztert töltötte a göttingeni egyetemen (Szögi 2001. 247). Enyvvári korabeli filozófiai elismertségét egyébként jól tükrözi, hogy Enyvvárit 1915-ben nem kisebb nevek mint Pauer Imre és Alexander Bernát ajánlottak az MTA levelező tagjának (!), az alábbi laudációval: „1904-től mostanáig kiváló szorgalommal és megfelelő eredménnyel dolgozik a philosophiai tudományok terén, mint ezt dolgozatainak alábbi [1,5 oldalt kitevő] jegyzéke bizonyítja” (Anonim 1915. 5). Már ezen a ponton megállapíthatjuk, hogy Enyvvári a korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófia kapcsolattörténete szempontjából centrális jelentőségűnek tűnik.

b.) *Enyvvári, Palágyi és Husserl*

Enyvvári imént említett, kétrészes cikke (1909a., 1909b.) azért rendkívül érdekes a magyar filozófia történetének szempontjából, mivel közvetlenül kapcsolódik az előző részben (3.1) már érintett pszichologizmus-vitához, ráadásul direkt polémiát folytat a századforduló egy sokkal nagyobb hazai és nemzetközi láthatóságú filozófusával, Palágyi Menyhérttel (külföldön használt névváltozata alapján: Melchior Palágyi-val). Palágyi már befutott természettudós volt, amikor 1900 és 1903 között Németországban tartózkodva két német nyelvű könyvecskét jelentetett meg a századforduló hirtelen jött Bolzano-reneszánszához kapcsolódva (Palágyi 1902a., 1902b.).⁵⁵ Palágyi ezek egyikében Husserlt nem csak a „pszichologista álláspont a formalizmus ellentétes álláspontjába történő metamorfózisa” „szimptomatikus példájának” tartotta (Palágyi 1902a. 9),

55 Megjegyzendő, hogy Palágyi ezen könyve motiválhatta Johannes Daubert híres, 1902 júliusában tartott előadását (Smid 1985. 269), ami a müncheni pszichológus, Theodor Lipps tanítványainak Göttingbe áramlásához vezetett; s ezáltal bizonyos értelemben Palágyi kritikája is okozati szereplőként működött a Fenomenológiai Mozgalom létrejöttében.

hanem egyenes Bolzano eszméinek plagizálásával vádolta meg (lásd pl. 16). Husserl a következő évben megsemmisítő hangvételű ellen-kritikával válaszolt,⁵⁶ ami egyébként a neokantiánus Alois Riehl, Husserl közeli barátjának és korábbi kollégájának tetszését is elnyerte, aki Palágyi kritikáját egy „hírnévre áhítozó magyar arcátlanságá”-nak nevezte (Husserl 1994. 5. köt., 198). Hasonlóan vélekedett 1903. májusában Husserlhez írott levelében Goswin K. Uphues, a pszichologizmus-vitában is résztvevő kevésbé ismert panteista filozófus (egyébként szintén Husserl korábbi halle-i kollégája), aki Palágyi kritikáját „felszínes és neveletlen”-nek, Husserl válaszát pedig „ragyogó”-nak tartotta.⁵⁷ Érdemes hozzátenni, hogy a Husserl-kutatásban a Palágyi-recenzió Husserl gondolati fejlődésének egyik kulcsszövegeként jelenik meg a *Logikai vizsgálódások* két kiadása közti periódusban, és a bevett nézetet a következőképp foglalja össze például Dermot Moran a *Logikai vizsgálódások* angol fordításának új kiadásához írt bevezetőjében: Husserl „első nyilvános lehetősége” a „fenomenológia [...] és a deskriptív pszichológia közti distinkció tisztázására” a Palágyi-recenzióban jött el, „ahol Husserl világossá tette, hogy az ő idealitás-fogalma Hermann Lotze-től származik, s hogy ő [Husserl] nem ellenzi a fogalmak pszichológiai magyarázatát, hanem csak a fogalmak ilyen magyarázatokra történő alapozását.”⁵⁸

Fontos látni azonban, hogy Palágyi egyértelmű pozitív előjellel szerepel a magyar filozófia történetében. Ez nemcsak abban jelenik meg, hogy a magyar filozófia történetének átfogó bemutatásai paradigmától függetlenül jelentős terjedelmet szánnak Palágyi ismertetésének (lásd Sándor 1973. 292–305; Hanák 1981. 174–179; Hell – Lendvai L. – Percz 2000. 53–61), hanem Palágyinak a magyar filozófia több értékelő összefoglalásában is centrális szerep jut. Nyíri Kristóf már korán „kitűnő” szerzőnek tartotta Palágyit mégpedig a Bolzano-elemzés kontextusában (Nyíri 1980. 117), később pedig kitüntetett szerepet juttat neki a magyar filozófia sajátos szociologizáló beállítódásának előfutáraként.⁵⁹ Ennek megfelelően Enyvvári fenti idézett munkássága Nyíri számára az „egyszerű átvétel [*einfache Übernahme*]” esete egy „merőben fantáziátlan Husserl-követő” részéről, aki „a husserli írások egyszerű reprodukcióját, illetve összefoglalását nyújtja” (Nyíri 1994. 16). Husserl Palágyi-ellenkritikája pedig pusztán „egy igazán elnagyolt ismertetése”

56 Eredeti megjelenés: Husserl 1903.; kritikai kiadás: Husserl 1979. 152–161. Husserl ezen írása immár magyarul is olvasható jelen sorok szerzőjének fordításában: Husserl 2011. 45–55.

57 Husserl 1994. 6. köt., 447. Uphues nézeteihez lásd: Eisler 1912. 776–778.

58 Husserl 2001. 1. köt., xxxiv. Saját álláspontomat lásd: Varga 2009. 234–235, illetve: Husserl 2011. 45–46.

59 Ezt a szociologizáló beállítódást Nyíri egyik írásában a következőképpen határozza meg: egy olyan beállítódás, „amely értelmében a filozófiai fogalmakat nem feltételezett belső logikájukban, hanem alapvetően mint a társadalmi folyamatok tényezőit kell vizsgálni” (Nyíri 1994. 15). Nyíri koncepciójához lásd még: Demeter 2004. 3. skk., valamint Neumer 2013. kül. 317. skk.. Palágyi jelentőségéhez Nyíri felfogásában pedig lásd még: Nyíri 1999..

Palágyi könyvének (23, 16. l.). Ezzel szemben Palágyi „a mélyebb hatástörténet”-hez tartozik (17) és Husserl-kritikája „egészen nyilvánvalóan megelőzi saját korát” (18). Egy tekintetben Palágyi még „Wittgenstein-en is túlmegy, amennyiben a logika instospektív megalapozását, nevezetesen a fogalom és ítélet arisztotelészi megkülönböztetését, az írott nyelv jelenségére vezeti vissza” (uo.). Hasonlóan kiemelt szerep jut Palágyinak Demeter Tamás a magyar filozófia főáramáról alkotott „nagy narratívá”-jában (Zuh 2013. 53, 55) is: „Palágyi álláspontja megelőlegezi az antipszichologista gondolkodási stílus egy későbbi, nem platonizáló fejleményét, jelesül a lingvisztikai-behaviorisztikus antipszichologizmus wittgensteini, ryle-i és sellarsi modelljét” (Demeter 2011. 44). Ennél fontosabb azonban Demeter narratívája számára, hogy – a nemplatonista antipszichologizmusa, a „szimbólummanipuláció” (46), konkrétan az írásbeliség és csendes olvasás jelentősége iránti érzékenysége és mindezek alapján az „elme szocializált fogalma” (54) révén – „Palágyi sokban megelőlegezi azt a filozófiai beállítódást, melyet joggal tekinthetünk a közép-európai és benne a magyar filozófiai hagyomány egyik legjellegzetesebb eredményének.” (55.) Azt gondolom, két meglátást fogalmazhatunk meg a Palágyi munkásságával és a Palágyi-Enyvvári vitával kapcsolatos vélemények ilyen mértékben eltérő volta kapcsán. Egyrészt ekkora diszcrepanciát nem okozhat valamiféle feltételezett hibás értelmezői teljesítmény, hanem csak a filozófia mibenlétére vonatkozó nézetek legitim különbsége, melyekhez a történetírói narratívaképző elv megválasztásának szintén megkérdőjelezhetetlen legitim különbségei társulnak. Ezt persze akként is megfogalmazhatjuk, hogy egy a fenomenológiai hagyomány mentén orientálódó történetírás számára Enyvvári egy hallatlanul izgalmas szerző. Továbbá Palágyi Husserl-kritikájának és Enyvvári Palágyi-kritikájának ennyire különböző előjelű hazai megítélése egy, a korábban feltártakhoz társuló oka annak, hogy Enyvvári miért nem tudott beépülni a magyar filozófiatörténet kánonjába.

Enyvvári számára a Palágyi-féle Bolzano- és Husserl-kritika filozófiai magja az a nyelvi fordulatot valóban megelőlegező kritikai gondolatmenet, miszerint Palágyi a bolzanoi magánvaló mondatok (*Sätze an sich*), azaz az elmefüggetlen, jelentéshordozó entitások feltételezésében kétszeres absztrakciót vél tetten érni: „először a mondat nyelvi kifejezésétől kell eltekintenünk, hogy pusztán annak értelme maradjon meg; azután pedig egy második absztrakció segítségével ennél az értelemnél el kell tekintenünk attól, hogy azt valaki elgondolja” (Palágyi 1902b. 32). Palágyi szerint még ha meg is engedjük az első lépést, a „gondolati ruhától” való elvonatkoztatást, a második akkor is önellentmondásos. „Ha ugyanis megismerek egy magánvaló igazságot, akkor ez az igazság [...] egyszerre rendelkezik is egy egzisztenciával és nem rendelkezik vele. »Magánvaló igazságként« nevezetesen nincs létezése, elgondolt igazságként [*als gedachte Wahrheit*] azonban érzületem egy reális jelensége” (34). Bolzano és – mondhatnánk némi túlzással – az őt plagizáló Husserl tehát az

emberi megismerés épületét egy ellentmondásra próbálja alapozni.

Enyvvári antikritikája egyrészt Palágyi Bolzano-értelmezését veszi célba, másrészt bizonyos Bolzano által szétválasztott fogalmak összekapcsolásához Husserl *Logikai vizsgálódásának* a századfordulón megjelent első kiadását veszi igénybe. Egy szó jelentése nem a kísérő képzetekben (pl. részleges fantáziaképekben), hanem a jelentésteli szótudatot lehetővé tevő intencionális aktusban keresendő. Egészen pontosan véve, különbséget kell tennünk egyrészt a jelentésadó, avagy jelentésbetöltő aktusok, másrészt a „jelentés[] *in specie*, egy logikai értelemben veendő fogalom[], illetve tétel[]” (Enyvvári 1909a. 320). Ez utóbbi az identikus jelentés, a „specifikus jelentésegység”, mondja Enyvvári, első alkalommal hivatkozva explicit módon Husserl *Logikai vizsgálódásaira*. Bolzano magánvaló képzetek is ennek felelnek meg Enyvvári szerint, s nem reális összefüggésben, hanem vonatkozásban állnak a megfelelő pszichikai képzetekkel. Enyvvári teljesen legitim módon védelmezi Bolzanot, hiszen a prágai polihisztor 1837-ben megjelent *Tudománytanában* teljesen világosan különbséget tett a képzetek (illetve a belőlük mint önállóan alkotóelemekből felépülő mondatok) két válfaja között: „A szubjektív képzet valami reális [...], reális létezése van abban a szubjektumban, amely azt elképzeli. [...] Ez azonban nem igaz az objektív vagy magánvaló képzet esetén, amely minden szubjektív képzethez tartozik. Ez alatt nem valami olyant értek, amely nem az aktualitás birodalmába tartozik és ami a szubjektív képzet közvetlen anyagát teszi ki.” (Bolzano 1837. 1. köt., 217)

Enyvvári tehát világosan látta Bolzano elmélete gyengéit is, amelyeken alkotó módon javítva mutatta be Husserl fenomenológiáját. Husserl a maga Palágyinak adott válaszában világosan rámutatott arra, hogy „Bolzano a legtávolabbi utalást sem teszi arra, hogy észrevette volna ezeket a fenomenológiai kapcsolatokat a jelentés [*Bedeutung*], jelentésmozzanat és a jelentés teljes aktusa közt.”⁶⁰ Ennek megfelelően Husserl joggal kifogásolja Bolzano ontológiai és ismeretelméleti naivitását is, melyeket csak egy fenomenológiai (deskriptív pszichológiai) analízis tisztázhat kimutatva, hogy a jelentésadó aktusok sokaságával szemben álló identikus jelentés a *species* egységén nyugszik. Ugyan semmi jel nem mutat arra, hogy akár Husserl tudott volna a magyar kritikusanak magyar antikritikusáról, sem Enyvvári nem látszik ismerni Husserl 1903-as válaszát, Enyvvári antikritikájának egybeesése a Husserl saját antikritika tézisével jól mutatja, hogy 1909-ben Enyvvári nem csak földrajzilag került közel Husserlhez.

Mindezek után a legmeglepőbb az, hogy Enyvvári Göttingenből hazaérve éppen ezt a nézetét adta fel. Amint maga írta az *Athaeneum*-ban 1910-ben megjelent következő cikkének egy lábjegyzetében, „A »Göttingeni egyetemi philosophiai társaság«-ban A[dolf] Reinach magántanár

60 Husserl 1903. 190, kritikai kiadás: 1979. 157, magyar ford.: 2011. 51.

és W. [helyesen: Theodor] Conrad urakkal folytatott discussiói arra az eredményre vezették, hogy Husserlnek a jelentésegység fenomenológiai eredetéről adott magyarázata téves.” (Enyvvári 1910b. 194, 1. l.j.) Az Enyvvári munkásságát kísérő kontrafaktuálisok közül a legnehezebb éppen az, hogy Enyvvári számára a Göttingenben töltött félév nem a Husserl nézeteihez való további közeledést, hanem éppen az attól való távolodást hozta.

4. Összefoglalás és kitekintés

A filozófiai iskolákat nem a tanítvány katartikus erejű találkozása teremti a leendő mesterével – legalábbis Pauler és Brentano viszonyában ez egészen biztosan nem így volt –, hanem sokszor a könyvekből származó előzetes ismeret, esetünkben beleértve talán Pauler korai recenzensi tevékenységét is (1. szakasz). Az ilyen teleologikus doxográfiai sémákkal szembeforduló modern filozófiatörténet-írás számára különösen fontos a korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófia kapcsolattörténetének feltárása, amelyhez jelen tanulmánnyal szerettem volna új adalékokat szolgáltatni. Ennek első lépése a bécsi egyetemjáró magyar diákok és Brentano érintkezési pontjainak vizsgálata volt levéltári források segítségével (2.1. szakasz). Már itt elszalasztott lehetőségek sorát azonosítottuk, hiszen Brentano magyar diákjai között nem voltak ott a későbbi filozófiai pályát befutó értelmiségiek. Emblematikus volt, amint Riedl Frigyes elkerülte Brentano óráit 1880/81-es bécsi vendégtanulmányai során. Ugyancsak külföldi levéltári források engednek mélyebb betekintést Alexander Bernát bécsi peregrinációjába (2.2. szakasz), aki – ezt a kontrafaktuális lehetőséget exemplifikálva – szűk néhány félévvel Brentano érkezése előtt távozott Bécsből, ahol csak Robert Zimmermann esztétizáló herbartianizmusáért tudott lelkesedni, illetve abból kiábrándulni.

A vizsgált szerzők közül a korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófusok első érdemi kapcsolatfelvételére Révész Géza személyében került sor (3.1.a.) . szakasz), aki németországi peregrinációja során Stumpfnál és talán Husserlnél is tanult (3.1.b.) . szakasz). Ennél is fontosabb azonban a Révész Géza és Franz Brentano között kibontakozó és utóbbi halálig tartó levélváltás, melyet személyes találkozók is tarkítottak (3.1.c.)). Brentano Révészhez intézett levelei – a korai fenomenológiával kapcsolatos egyik legjelentősebb Magyarországon őrzött gyűjtemény – egy nagyon gazdag anyagot jelentenek, mellyel eddig tudomásom szerint csak Wilhelm Baumgartner foglalkozott (Baumgartner 1994.), ahol elsősorban az eszmecsere háttérben meghúzódó érzetpszichológiai vitára fókuszált, meglepően kevés konkrét levélidézetrel és -hivatkozással. A levelezés betekintést enged az ortodox Brentano-tanítványi kor késői fázisának struktúráiba, melybe Brentano be kívánta vezetni magyar levelezőpartnerét. A tudományolitikai érdekközösség ellenére véleményem szerint a kezdetektől fogva tapintható volt a feszültség Révész experimentális

pszichológiai, illetve Brentano tágabb filozófiai elköteleződése között. A levelezésben vizsgált szempontokat jól példázza a Brentano által Révész magyarországi előléptetési kérelméhez írt ajánlás is, melyet a tanulmány függelékében teljes terjedelmében közlök. A „kísérleti pszichológia szerep-hibridizációja” (Pléh 2009a. 75; a fogalomhoz lásd: Kusch 1995. 120 skk.) szempontjából – csakúgy mint a hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század közti átmenet számos intellektuális átalakulása számára – döntő jelentőségű volt a Nagy Háború (3.1.d.) . szakasz), amely véglegessé tette Brentano racionális teizmusának és Révész kísérleti pszichológiai elköteleződésének szétválását.

Enyvvári Jenő jelentősége véleményem szerint abban rejlik, hogy személyében a korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófia közti közvetlen kapcsolatfelvétel a filozófia-fogalom ilyen jellegű diszkrepanciája nélkül valósult meg, még akkor is, ha paradox módon éppen ez vezetett ahhoz, hogy Enyvvárit a magyar filozófia historiográfiája az önállóan átvétel címszava alatt tartsa nyilván, ami filozófiai relevanciájú intellektuális biográfiájának feltáratlanságában is tükröződik (3.2.a.) . szakasz). Szinte szimbolikusnak tekinthető Enyvvári ellenkritikája a magyar filozófia kánonjába éppen ellentétes előjelű helyet elfoglaló Palágyi Menyhért Husserl-kritikájára (3.2.b.) . szakasz), amely nem-triviális mélységű tájékozottságról Husserl és Bolzano műveiben, valamint érdemi fenomenológiai fogalomhasználatról árulkodik. Mindezek alapján Enyvvári Jenő munkássága azonosítható mint a korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófia közvetlen kapcsolattörténetének legígéretesebb fejezete, amely további kutatásokat igényel.

Amint Neumer Katalin életében megjelent egyik utolsó tanulmányában szellemesen rámutatott (Neumer 2014. 231. skk., kül. 238), a magyar kultúra filozófiatlanságának, illetve a magyar filozófia léthiányának gondolata már Alexander Bernátnál egy tágabb, a kultúrára is kiterjedő filozófiai program artikulációjának eszköze volt, s a magyar filozófia identitáskritériumára vonatkozó vizsgálódás azóta sem teljesen független átfogó narratívák vagy historiográfiai elképzelések megfogalmazásának igényétől.⁶¹ Annak ódiumát kockáztatva, hogy növelem az ilyen vállalkozások számát, azt gondolom – amint erre korábban is próbáltam célozni (Varga 2015b. 101) –, hogy vizsgálódásaink eredményeképpen kirajzolódhat egy a magyar filozófia történetírására vonatkozó alternatív megközelítés (természetesen szigorúan csak pluralista módon, a többi felvetés jogosultságát teljesen megőrizve), amely a magyar filozófia történetét nem az epigonság – originalitás rászterén át, sem nem egy önálló szervezőelv felől szemléli, hanem historiográfiai kiindulópontja az, hogy a magyar filozófia teljesítményeit az egyetemes filozófiatörténet aktuális korabeli fejleményeinek szerves részeként tekinti – mintegy transzcendálva a kontingens nyelvi

61 Lásd például: Fehér M. 2003.; Mester – Percz 2004.; Percz 2008.; Demeter 2011.; Mészáros 2014..

korlátokat – és annak relevanciakritériumai alapján értékeli, kockáztatva akár azt is, hogy ezek a teljesítmények akár a »másodrangú« besorolást kapják (de bízva a »kis szerzők« és a filozófiatörténet inherens pluralitása iránt az utóbbi időben felélénkült érdeklődésben, vö.: Boros 2013.), sőt akár azt is vállalva, hogy bizonyos teljesítmények rekonstrukciójához akár a kontrafaktuális történetírás eszközeinek kontrollált alkalmazására is szükség lehet (utóbbit illetően lásd: Varga 2014.). Egy ilyen – ismétlem: nem kizárólagos, de talán izgalmas és megírásra érdemes – filozófiatörténetben pedig mindenképpen kitüntetett helyet kaphatnak a korai fenomenológia és a korabeli magyar filozófia kapcsolódásainak fent tárgyalt epizódjai.

Függelék: Franz Brentano ajánlólevele Révész Géza számára

„1915. április 10.

Mélyen Tisztelt Kolléga úr!

Levelében, amely április 1-jén kelt, de hozzám sajnos csak ma, a hónap 10. napján jutott el, tájékoztat engem arról, hogy Révész Géza urat a kísérleti pszichológia rendkívüli professzorának javasolták, és kéri, hogy fejtsem ki véleményemet tudományos teljesítményéről. Erre szívesen hajlandó vagyok és azonnal válaszolok, mivel a manapság olyan lassú postaösszeköttetés miatt válaszom eleve aránytalanul későn fog Önhöz megérkezni.

Révész doktor kétség nélkül a legrátermettebb kutatók közé tartozik a kísérleti pszichológia területén. Azok között, akik Georg Elias Müller iskolájából származnak, Prof. [Erich] Jaensch mellett őt jellemezném a legjelentőségtebbként. A pszichológiai akusztika területén végzett munkái eredeti eszmékben gazdagok, nagy pontossággal lettek kivitelezve, s ezáltal előnyös módon különböznek sok más [kutató] azon munkáitól, melyek vagy szellemtelen iparosmunkák vagy állítólagos eredményeik semmilyen bizalomra nem méltók a szigorú módszer és a kísérletek türelmes lelkiismeretességű végigvitelének hiánya miatt. Tudom, hogy [Révész] ilyen érdemei okán már néhány német egyetemen is gondoltak a kinevezésére, és kiváltképpen Prágában kétségtelenül már rég javasolták volna, ha ott az ismert nemzeti érzékenységek nem tennék kizárttá egy magyar meghívásának gondolatát. Annál inkább örülök, hogy most a megfelelő figyelembevételre talál hazájában, és a budapesti egyetem filozófiai karának csak szerencsét kívánhatok, ha egy professzori előléptetéssel hosszabb időre biztosít magának egy rátermett erőt a többi előtt.

Amint Ön feltételezi, részemről a legcsekélyebb akadály sincs annak, hogy ezt a leveletem bármilyen módon hasznosítsák.

Az irányomban tanúsított bizalmat megköszönve,

maradok kiváló tisztelettel
az Ön legalázatosabb [szolgája]
Franz Brentano⁶²

Levéltári források

Ms. MTAK (MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Budapest) Ms. 2392/51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 88; 5549/1, 2, 3, 4110/25; 5550/624, 625; 5552/444.

Ms. UA Wien (Archiv der Universität Wien, Ausztria), Nationalien, Philosophische Fakultät, WS 1868 – SS 1869, WS 1874/75 – SS 1877, WS 1880/81; Nationalien, Medizinische Fakultät WS 1869/70 – WS 1870/71.

Irodalomjegyzék

Alexander Bernát 1928. *Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez*. Szerk. Szemere Samu. Budapest,.

Anonim 1915. *Magyar Tudományos Akadémia tagajánlások 1915-ben*. Kézirat gyanánt. Budapest, Hornyánszky Viktor.

Antonelli, Mauro 2001. *Seiendes, Bewusstsein, Intentionalität im Frühwerk von Franz Brentano*. Freiburg, Alber.

Áron, László 1994. Notizen zur Philosophie Akos Paulers. *Brentano Studien*, 5. 41–44.

Baumgartner, Wilhelm 1994. Die Beziehungen Franz Brentano - Geza Révész [sic!] und ihre wissenschaftliche Signifikanz. *Brentano Studien*, 5. 25–40.

Baumgartner, Wilhelm – Burkard, Franz-Peter 1990. Franz Brentano. Eine Skizze seines Lebens und seiner Werke. In Thomas Binder – Jutta Valent – Helmut Werba (szerk.) *International Bibliography of Austrian Philosophy / Internationale Bibliographie zur österreichischen Philosophie (IBÖP). 1982–1983*. Amsterdam, Rodopi. 17–53.

Bergmann, Hugo 1965. Brentano on the History of Greek Philosophy. *Philosophy and Phenomenological Research*, 26/1. 94–99.

Binder, Thomas 2012. Franz Brentanos philosophischer Nachlass. Eine historische Annäherung an einen schwierigen Fall. In Ion Tănăsescu (szerk.) *Franz Brentano's Metaphysics and Psychology*.

62 Ms MTAK 2392/88 (gépirat „Abschrift” [átirat] megjelöléssel). Révész már 1908-ban magántanári kinevezést kapott, amit azonban csak 1918 szeptemberében követett az egyetemi tanári kinevezés (Pléh 2009a. 76–77, 2009b. 473).

- Bucharest, Zeta Books. 452–515.
- Bolzano, Bernard 1837. *Wissenschaftslehre. Versuch einer ausführlichen und größtentheils neuen Darstellung der Logik mit steter Rücksicht auf deren bisherige Bearbeiter*. Sulzbach, Seidel.
- Boros Gábor 2013. Filozófia, történelem, történetek. *Élet és Irodalom*, 57/7. 13.
- Bosl, Karl 1983. *Bosls Bayerische Biographie. 8000 Persönlichkeiten aus 15 Jahrhunderten*. Regensburg, Friedrich Pustet.
- Brentano, Franz 1862. *Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles*. Freiburg, Herder.
- Brentano, Franz 1874. *Ueber die Gründe der Entmuthigung auf philosophischem Gebiete. Ein Vortrag gehalten beim Antritte der philosophischen Professur an der k. k. Hochschule zu Wien am 22. April 1874*. Wien, Wilhelm Braumüller.
- Brentano, Franz 1895. *Die vier Phasen der Philosophie und ihr augenblicklicher Stand*. Stuttgart, Cotta.
- Brentano, Franz 1946. Briefe Franz Brentanos an Hugo Bergmann. Szerk. Hugo Bergmann. *Philosophy and Phenomenological Research*, 7/1. 83–158.
- Brentano, Franz 1994. Franz Brentano über Geza Revesz' Zur Grundlegung der Tonpsychologie (1913). Szerk. Wilhelm Baumgartner. *Brentano Studien*, 5. 219–233.
- Demeter, Tamás 2004. The Many Faces of Sociological Interpretation: The Unity of Nyíri's Thought. In Tamás Demeter (szerk.) *Essays on Wittgenstein and Austrian Philosophy. In Honour of J. C. Nyíri*. Studien zur österreichischen Philosophie, 38. Rodopi. 1–21.
- Demeter Tamás 2011. *A szociológizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században*. [Budapest], Századvég.
- Donáth Péter 2007. *Adalékok Nagy László pályájához [...]*. Budapest, Trezor.
- Duijker, H[ubertus] C[arl] J[ohannes] 1955. In Memoriam Géza Révész. *Acta Psychologica*, 11. 356–359.
- Eisler, Rudolf 1912. *Philosophen-Lexikon. Leben, Werke und Lehren der Denker*. Berlin, Ernst Siegfried Mittler und Sohn.
- Enyvvári Jenő 1904. A Hart-féle „Új társaság”-ról. *Husadik Század*, 5/4. 322–326.
- Enyvvári Jenő 1906. A történelmi materializmus egy ismeretelméleti kritikájáról. *Husadik Század*, 7/3. 226–233.
- Enyvvári Jenő 1909a. Metakritikai jegyzetek a logikai objectivizmus problémájához (I.). *Athenaeum*, 18/3. 314–326.
- Enyvvári Jenő 1909b. Metakritikai jegyzetek a logikai objectivizmus problémájához (II.). *Athenaeum*, 18/4. 397–411.

- Enyvvári Jenő 1910a. Alfred Kastil: Studien zur neueren Erkenntnistheorie. I. Descartes. *Athenaeum*, 19/1. 101–105.
- Enyvvári Jenő 1910b. A Bolzano-féle logika kérdéséhez. *Athenaeum*, 19/3-4. 184–197.
- Fehér M. István 2003. A hazai filozófia kutatása. In Fehér M. István – Veress Ildikó (szerk.) *Filozófia és teológia a magyar eszmetörténetben*. Magyar filozófiatörténeti könyvtár, 7. Miskolc, Bíbor. 15–23.
- Gábor Éva 1984. Révész Géza életútja. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 41/1. 66–71.
- Gábor Éva 1986. *Alexander Bernát*. A múlt magyar tudósai. Budapest, Akadémiai.
- Gábor Éva 1991. Révész Géza (1878-1955). In Kiss György (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Pszichológiai műhely. Budapest, Akadémiai. 24–36.
- Gerhardt, Volker – Mehring, Reinhard – Rindert, Jana 1999. *Berliner Geist. Eine Geschichte der Berliner Universitätsphilosophie bis 1946. Mit einem Ausblick auf die Gegenwart der Humboldt-Universität*. Berlin, Akademie.
- Gulyás Pál 1990. *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. VII. kötet*. Szerk. Viczián János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete -- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára -- Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Halasy-Nagy József 1933. *Pauler Ákos 1876-1933*. Minerva-könyvtár, 44. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- Halasy-Nagy, József 1991. *A filozófia*. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. Budapest, Akadémiai.
- Hanák Tibor 1981. *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Hanák Tibor 1993. *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. 2. kiadás. [Budapest], Göncöl.
- Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László 2000. *Magyar filozófia a XX. században. Első rész*. Budapest, Áron.
- Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László 2001. *Magyar filozófia a XX. században. Második rész*. Budapest, Áron.
- Herlitz, Georg – Kirschner, Bruno (szerk.) 1930. *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden. Band IV/1*. Berlin, Jüdischer Verlag.
- Husserl, Edmund 1903. Melchior Palágyi: Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik. *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, 31. 287–294.
- Husserl, Edmund 1979. *Aufsätze und Rezensionen (1890-1910)*. Szerk. Bernhard Rang. Husserliana, 22. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund 1994. *Briefwechsel*. Szerk. Karl Schuhmann – Elisabeth Schuhmann. Husserliana

Dokumente, 3. Dordrecht, Kluwer.

Husserl, Edmund 2001. *Logical Investigations*. Szerk. Dermot Moran, Ford. John Niemeyer Findlay. London; New York, Routledge.

Husserl Edmund 2011. *Az új Husserl. Szemelvények az életmű ismeretlen fejezeteiből*. Szerk. és ford. Varga Péter András – Zuh Deodáth. Budapest, L'Harmattan.

Kardos Lajos 1956. Révész Géza 1878-1955. 63 (Ú. F. 1)/4-6. 264–267.

Katsányi Sándor 2004. *A főváros könyvtárának története*. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

Kiss György 1984. A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának története (1912-1949). *Budapesti Nevelő*, 20/3. 59–70.

Kusch, Martin 1995. *Psychologism. A case study in the sociology of philosophical knowledge*. London, Routledge.

Markó László (szerk.) 2001. *Új magyar életrajzi lexikon. II. D-Gy*. [Budapest], Magyar Könyvklub.

Merlan, Philip 1949. Brentano and Freud--A Sequel. *Journal of the History of Ideas*, 10/3. 451–451.

Mester Béla – Percz László 2004. A magyar bölcsek és a modernitás. In Mester Béla – Percz László (szerk.) *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás. Recepció és kreativitás (Nyitott magyar kultúra)*. Budapest, Áron. 7–16.

Mészáros András 2014. *Széttartó párhuzamok. Esettanulmányok a magyar filozófia történetéből*. Dunaszerdahely - Pozsony, Kalligram.

Mezei, Balázs M. – Smith, Barry 1998. *The Four Phases of Philosophy*. Studien zur österreichischen Philosophie, 27. Amsterdam, Rodopi.

Neumer Katalin 2013. Magyar filozófia, osztrák filozófia, filozófia. I. rész. *BUKSZ*, 25/4. 314–334.

Neumer Katalin 2014. Magyar filozófia, osztrák filozófia, filozófia. II. rész. *BUKSZ*, 260/3. 230–264.

Nyíri, Christoph 1994. Ungarn und die Brentano-Schule: Ein Überblick. *Brentano Studien*, 5. 13–23.

Nyíri Kristóf 1980. *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Budapest, Gondolat.

Nyíri, Kristóf 1999. From Palágyi to Wittgenstein: Austro-Hungarian Philosophies of Language and Communication. In Peter Fleissner – Kristóf Nyíri (szerk.) *Philosophy of culture and the politics of electronic networking. 1. Austria and Hungary: Historical roots and present developments*. Innsbruck, Studien. 1–11.

Palágyi, Melchior 1902a. *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik*.

Leipzig, Wilhelm Engelmann.

Palágyi, Melchior 1902b. *Kant und Bolzano. Eine kritische Parallele*. Halle, Max Niemeyer.

Patyi Gábor – Simon Zsolt – Szabó Miklós – *et al.* 2015. *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1867-1890*. Szerk. Szögi László. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 22. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.

Pauler Ákos 1898. Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie [...]. *Athenaeum*, 7/2. 294–295.

Pauler Ákos 1904. Archiv für Geschichte der Philosophie [...]. *Athenaeum*, 13/4. 614–618.

Pauler Ákos 1905. Tudat és valóság. *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*, 16. 17–28.

Pauler Ákos 1918. F. Brentano (1837-1917). *Athenaeum (Ú. F.)*, 4/2. 73–78.

Perecz László 2008. *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Eszmetörténeti könyvtár, 7. Budapest, Argumentum - Bibó István Szellemi Műhely.

Perecz László 2009. *A fölfedezett reneszánsz. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.

Pléh Csaba 2009a. Révész Géza -- A sors feszültségei levelezése és székfoglalója tükrében. *Thalassa*, 20/4. 75–100.

Pléh Csaba 2009b. A korai magyar kísérleti pszichológia és a nagyvilág. Révész Géza emlékére. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64/3. 467–495.

Pollak, J. [recte: Isidor] 1904. Entwicklung der arabischen und jüdischen Philosophie im Mittelalter. *Archiv für Philosophie. Abteilung für Geschichte der Philosophie*, 17 (N. F. 10)/2, 4. 198–236, 433–459.

Révész, Géza 1905. *I. Über die Abhängigkeit der Farbenschwellen von der achromatischen Erregung. II. Über die vom Weiß ausgehende Schwächung der Wirksamkeit farbiger Lichtreize*. Leipzig, Georg-Augusta-Universität zu Göttingen.

Révész, Géza 1906a. Über die Abhängigkeit der Farbenschwellen von der achromatischen Erregung. *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. II Abteilung. Zeitschrift für Psychologie*, 41/1. 1–36.

Révész, Géza 1906b. Über die vom Weiß ausgehende Schwächung der Wirksamkeit farbiger Lichtreize. *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. II Abteilung. Zeitschrift für Psychologie*, 41/2. 102–118.

Révész Géza 1906c. A második kísérleti lélektani kongresszus. *Huszadik Század*, 14/2. 140–146.

Révész Géza 1906d. A színes fényingerek hatásának gyöngítése fehér fényvel. *Mathematikai és Természettudományi Értesítő*, 24. 167–182.

Révész Géza 1981. Hazatért levelek... Szerk. Gábor Éva. *Irodalomtörténet*, 63 (Ú. F. 13). 718–736.

- Révész Géza 1985. *Tanulmányok*. Szerk. Csillagné Gál Judit, Ford. Gefferth Éva – Körner Tamás. Budapest, Gondolat.
- Sándor Pál 1973. *A magyar filozófia története 1900-1945. Első kötet*. Elvek és utak. Budapest, Magvető.
- Sieg, Ulrich 1994. *Aufstieg und Niedergang des Marburger Neukantianismus. Die Geschichte einer philosophischen Schulgemeinschaft*. Studien und Materialien zum Neukantianismus, 4. Würzburg, Königshausen & Neumann.
- Smid, Reinhold N. 1985. An early interpretation of Husserl's phenomenology: Johannes Daubert and the Logical Investigations. *Husserl Studies*, 2/3. 267–290.
- Somos Róbert 1995. Az ifjú Pauler. 39/1-2. 87–105.
- Somos Róbert 1999a. Pauler Ákos és Franz Brentano. *Passim*, 1/1. 3–10.
- Somos Róbert 1999b. *Pauler Ákos élete és filozófiája*. [Budapest], Kairosz.
- Szögi László 2001. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
- Tilitzki, Christian 2002. *Die deutsche Universitätsphilosophie in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*. Berlin, Akademie.
- Varga Péter András 2009. A Logikai vizsgálódások filozófiai álláspontja és annak átalakulása a mű első kiadását követően. In Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) *Husserl és a logikai vizsgálódások. Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 226–274.
- Varga Péter András 2013. *A fenomenológia keletkezése*. Cogito könyvek, 9. Budapest, L'Harmattan.
- Varga Péter András 2014. Kontrafaktuális filozófiatörténet? A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések használata a történettudományban és jelentősége a filozófiatörténet-írásban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 58/4. 31–59.
- Varga, Peter Andras 2015a. Was hat Husserl in Wien außerhalb von Brentanos Philosophie gelernt? Über die Einflüsse auf den frühen Husserl jenseits von Brentano und Bolzano. *Husserl Studies*, 31/2. 95–121.
- Varga Péter András 2015b. Szeretet és gyűlölet, undor és góg. Érzelemfilozófia a realista fenomenológiában. *BUKSZ*, 27/1-2. 98–101.
- Werle, Josef M. 1989. *Franz Brentano und die Zukunft der Philosophie. Studien zur Wissenschaftsgeschichte und Wissenschaftssystematik im 19. Jahrhundert*. Studien zur österreichischen Philosophie, 15. Amsterdam, Rodopi.

Wieser, Alfred Rhaeticus 1950. *Die Geschichte des Faches Philosophie an der Universität Wien. 1848-1938*. Universität Wien.

Willy, R[udolf] 1897. Die Krisis in der Psychologie. Dritter Artikel. *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 21/3. 332–353.

Wininger, S[alomon] 1931. *Große jüdische National-Biographie mit mehr als 8000 Lebensbeschreibungen namhafter jüdischer Männer und Frauen aller Zeiten und Länder. Ein Nachschlagewerk für das jüdische Volk und dessen Freunde. Fünfter Band*. Cernăuți, Arta.

Zóka Péter 2012. Robert Zimmermann élete, munkássága és Alexander Bernáttal való kapcsolata. *Századvég*, 65/3. 45–57.

Zuh Deodáth 2013. Félelem a nagy elbeszéléstől. *Szépirodalmi Figyelő*, 3. 53–56.